

KOQNİTİV STRUKTURLARDA MƏNA

Nigar Seyidova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nigar-seidova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə idrak strukturlarında mənaların rolu, onların formalaşması və möhkəmlənməsi prosesi araşdırılır. Mənalər idrak strukturunun əsas elementidir və məlumatın təşkili, şərh edilməsi və işlənməsində əsas rol oynayır. Məqalədə mənalər və idrak strukturlarının daimi qarşılıqlı təsiri öyrənilir.

Açar sözlər: Koqnitiv struktur, məna, məlumat, resurs, sxem, çərçivə.

THE MEANING IN THE COGNITIVE STRUCTURES

Nigar Seyidova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the role of meanings in cognitive structures, the process of their formation and consolidation. Meanings are key elements of cognitive structures and play a key role in organizing, interpreting and processing information. The article studies the meanings and cognitive structures in epy constant interaction.

Keywords: Cognitive structure, meaning, information, resource, scheme, framework.

ЗНАЧЕНИЕ В КОГНИТИВНЫХ СТРУКТУРАХ

Нигяр Сеидова

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В данной статье рассматривается роль значений в когнитивных структурах, процесс их формирования и закрепления. Значение является ключевым элементом когнитивных структур, таких как схемы и фреймы, и играют ключевую роль в организации, интерпретации и обработке информации. В статье изучаются смыслы и когнитивные структуры в постоянном взаимодействии.

Ключевые слова: Когнитивная структура, значение, информация, ресурс, схема, фрейм.

1. Giriş

Humanitar elmlərin müxtəlif sahələrində müasir tədqiqatlar yeni istiqamətlərin, metodların və yanaşmaların aktiv axtarışına ümumi meyl ilə xarakterizə olunur. Dilçilik üçün belə bir yeni istiqamət dilin idrak nöqtəyi-nəzərindən - idrak qabiliyyəti kimi öyrənilməsi idi. Konkret elmi yanaşmadan istifadə tədqiqat obyektinə, onun mahiyyətinə və əsas xassələrinə konkret baxışlar sisteminin tanınması deməkdir. Dilin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma onun vahidlərinin və kateqoriyalarının obyektiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə deyil, daha çox insanın dil semantikasında təqdim olunan dünyanı qavrayış yollarını, yəni dilin əsas idrak prosesləri prizmasından öyrənilməsi - konseptuallaşdırma və təsnifatdır. Müvafiq olaraq, “bu yanaşmanın əsas metodoloji prinsiplərindən biri də insanın dünyanı dildə əks etdirməsi, onu öz şüurunda dilin köməyi ilə qurması mövqeyidir” [2, s.10]. Bu sahədə aparılan çoxsaylı araşdırmalar insanın hər dəfə mənaları yenidən formalaşdırması və onların ifadə vasitələrini seçməsi, başqa şeylər arasında öz linqvistik təcrübəsindən istifadə etməsi və ifadələrini yalnız hazır modellərə əsasən, qurması faktının müntəzəm təsdiqini tapır [6]. Bu tədqiqatları

birləşdirən əsas ideya biliklərimizin müəyyən koqnitiv modellərdən istifadə etməklə təşkil edilməsi təklifidir [10, s.68].

Mənalara idrak sxemlərinin və çərçivələrinin strukturuna və məzmununa təsir edir, idrak strukturları isə məlumatın şərh və təsnifatı prosesinə rəhbərlik edir. Bu proseslərin başa düşülməsi müxtəlif sahələr, o cümlədən idrak psixologiyası, təhsil və süni intellekt üçün mühüm nəticələrə malikdir, çünki bu, effektiv tədris metodlarının inkişafına, idrak fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və informasiyanın emalı üçün daha yaxşı alqoritmlərin yaradılmasına imkan verir.

Tədqiqatın əsas nəticələrinə mənalaraın formalaşdırılmasında kontekst və təcrübənin əhəmiyyəti, məlumatın möhkəmləndirilməsində emosional və mənalı hadisələrin əhəmiyyəti, mənalaraı gücləndirmək üçün təkrar və sosial qarşılıqlı əlaqə ehtiyacı daxildir. Məqalənin məqsədi koqnitiv strukturlarda mənalaraın rolunu, habelə məlumatın qavranılmasına, işlənməsinə və istifadəsinə təsirini öyrənmək və təhlil etməkdir.

Biliyin strukturlaşdırılması və ya sxemləşdirilməsi hər hansı idrak sisteminin normal fəaliyyəti və onun dünyaya uyğunlaşması üçün tələb olunan zəruri şərtədir. Bir tərəfdən, idrak sisteminin işləməsi üçün o, ətraf mühitə münasibətdə müəyyən şəkildə qurulmalıdır, çünki şüurumuz, filosofların fikrincə, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini daim müşayiət edir və idarə edir [7, s.335; 5, s.267]. Təcrübənin və linqvistik məlumatın strukturlaşdırılmasında və sxematikləşdirilməsində insanın istifadə etdiyi sxemlər həm də şərh xarakteri daşıyır, bu, insanın dünya və müxtəlif idrak sahələri ilə fərdi qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini strukturlaşdırmaq üçün müxtəlif kollektiv səviyyəli sxemlərdən istifadə etmək bacarığında özünü göstərir. Sxem “təfəkkürlərin” empirik müxtəlifliyinin sistemləşdirilməsinin əsası və vasitəsi olduğu ortaya çıxır, təfəkkürdə bir insana verilən həssas hadisələrin birləşməsinə və quruluşuna kömək edir. “Reallıqda xalis duyğu anlayışlarının əsasını cisimlərin təsvirləri deyil, diaqramlar təşkil edir...” [4, s.227]. Kantın qnoseoloji mentalitetinin geniş kontekstində “sxem” hisslərin etibarsız oxunuşlarından idrak prosesinin və subyektin muxtariyyətini izah etmək üçün lazımdır [3, s.68]. Koqnitiv sxemlər məlumatı təşkil edən və şərh edən zehni çərçivələr və ya şablonlardır. Onlar insanlara biliklərini təşkil etməyə və əvvəllər əldə edilmiş təcrübəyə əsaslanaraq yeni vəziyyətlərə tez reaksiya verməyə kömək edir. Koqnitiv sxemlərin funksiyaları informasiyanın təşkili, informasiyanın emalının sürətləndirilməsi, proqnozlaşdırma, koqnitiv resurslara qənaətdir. Sxemlər məlumatı təşkil etməyə kömək edir, onu başa düşmək və yadda saxlamaq üçün daha əlçatan edir. Onlar insanlara yeni məlumatları artıq məlum olan nümunələrlə müqayisə edərək tez şərh etməyə və emal etməyə imkan verir, mövcud təcrübəyə əsaslanaraq hadisələri və nəticələri proqnozlaşdırmağa imkan verir. Sxemlərin istifadəsi idrak yükünü azaldır, məlumatın daha səmərəli işlənməsinə imkan verir.

2. Koqnitiv strukturlarda məna

Dilçilik tarixinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, struktur dilçilikdə məna məsələləri demək olar ki, nəzərdən keçirilməmişdir. Strukturalizmin antimentalistik xarakterinə cavab olaraq,

lingvistik semantika semantik transformasiyaların formallaşdırılması variantları, leksik mənə isə semiotikada formalaşan yanaşmalar çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi məsələlərini təklif etdi. Eyni zamanda, dilçiliyin təkcə dil və ya nitq deyil, danışan (və düşünən) insanı öz obyektinə hesab etməyə başlayana qədər, elmi paradigma dəyişməyə qədər formal semantika bir çox suallara cavab verə bilmədi. Bu, mənə probleminin nəzərdən keçirilməsi perspektivini dəyişdi: lüğətlərdə təsbit olunmuş mənaların öyrənilməsindən başlayaraq, semantika dilin strukturuna təsirini, dil strukturunun idrak proseslərinə və biliyin strukturuna təsirinin öyrənilməsinə, şüurun idrak proseslərinin öyrənilməsinə keçir. Bu vaxtdan etibarən, bilik vahidləri kimi anlayışlar tədqiqat obyektinə çevrilir. Yeni paradigma bizə mənə və anlayış arasındakı əlaqəyə yenidən nəzər salmağa imkan verir. Sonradan subyektiv-obyektiv modeldən subyektiv modelə keçid baş verir. Alimlər dünyanın bütün hadisələrinin yalnız subyekt vasitəsilə, onun qavrayışı, qiymətləndirməsi, dünya haqqında təsəvvürü vasitəsilə dərk edilə biləcəyi fikrini irəli sürdülər. Dilin strukturunun kifayət qədər xüsusi tədqiqi insan şüurunun dərk edilməsinə kömək edə biləcəyi fikri koqnitiv dilçiliyin metodoloji prinsipinə çevrildi. Dil insan şüuruna pəncərə açmaq hüququnu qazandı və lingvistik strukturlar zehni təqdimatlar haqqında düşünmək üçün material oldu.

Bu gün dili idrak mexanizmi hesab edən dilçiliyin uğurları göstərir ki, dil quruluşu prinsipə, ixtiyari deyil, əksinə, təbii dilin güzgüsündə “əks olunan” idrak strukturu ilə əhəmiyyətli dərəcədə motivləşir. Digər tərəfdən, dili anlamaq üçün onun həddlərindən kənara çıxmaq lazımdır, yəni fəlsəfəyə, məntiqə, mədəniyyətə, psixologiyaya, sosiologiyaya, etnologiyaya, tarixə, eləcə də biologiya, tibb və digər bilik sahələri ilə əməkdaşlıq etmək lazımdır. Bu, dili daha dərinə anlamağa imkan verir və bir daha sübut edir ki, dil təkcə dilçilikdə deyil, digər elmlərin kəsişməsində də öyrənilməsi məqsədəuyğundur.

Koqnitiv dilçiliyin “bilik və idrak elmi, dünyanın dərk edilməsinin nəticələri və insanların subyektiv idrak fəaliyyəti, bir şəkildə şüurumuzda təmsil olunan və zehni və ya koqnitiv proseslərin əsasını təşkil edən müəyyən bir məlumat sistemi olması” tərifini əksəriyyət qəbul edir, ona uyğun olaraq bu, biliyin təqdimat sistemləri və insana müxtəlif kanallar vasitəsilə daxil olan məlumatların emalı haqqında elmdir. Eyni zamanda, koqnitiv dilçilik təkcə idrak kompleksi elmlərindən biri deyil, idrak elminin sistem əmələ gətirən fənlərindən biridir. Koqnitiv dilçilik, ilk növbədə, şüurun konseptual məzmununa, insanların özləri və dünya haqqında nə bildiyinə, onu necə bildiyinə, biliyin necə təşkil olunduğuna, necə aktivləşməsinə diqqət yetirir.

Koqnitiv elm adamları təkcə düşünmək üçün beynə ehtiyac duyduğumuz açıq həqiqəti deyil, həm də zehnin mahiyyətə fiziki təbiətimiz və bədən təcrübəmizlə müəyyən edildiyini nəzərdə tuturlar. Konseptual təfəkkür fiziki olaraq bədəndə və beyində təcəssüm olunur. Təcrübənin müxtəlifliyinin təsnifatı prosesi həyatın bütün səviyyələrində idrakın əsas komponentidir. Canlı orqanizmin hadisələri təsnif etmə üsulu onun hiss aparatı və hərəkət

sistemi ilə müəyyən edilir. Beyin bədənin qalan hissəsi ilə, bədən isə beyinlə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Şüur şəxsi xarakter daşımır, idrakın əsasını subyektlərarası asılılıq, insanın digər insanlar və obyektlərlə ünsiyyəti, həmçinin eyni “məna kontekstinə” inteqrasiya olunmuş vəziyyət və hadisələr təşkil edir; mütləq şəkildə təfsir fəaliyyətini nəzərdə tutur. Reallıq “dil və şərhin birləşməsi”dir, reallıq haqqında bilik yalnız başqa insanlar, ümumi dil və hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə mümkündür. Beyin və şüur dialoqdur, çünki beyin ilk növbədə fərd və onun ətraf mühiti, o cümlədən sosial vəziyyətlər arasındakı əlaqəyə vasitəçilik etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beyin ətrafdan gələn siqnalları təhlil edir və qiymətləndirir, sosial qarşılıqlı əlaqə vəziyyətlərində digər idrak subyektlərinə reaksiyaları tənzimləyir, ətraf mühitə həyata keçirilməsini planlaşdırır və idarə edir.

Koqnitiv dilçilik üçün müasir elmdə obyektədən subyektə keçid bir tərəfdən dil ifadələrinin ekstralinqvistik ifadələrin daxil edilməsi ilə təhlili, ünsiyyət iştirakçıları və ünsiyyət vəziyyəti haqqında məlumat, digər tərəfdən danışanın vəziyyəti necə təmsil etdiyinə diqqət yetirmək deməkdir. Koqnitiv dilçilik üçün dillə reallıq arasındakı əlaqə həmişə insanın təfsir fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd olunmalıdır ki, leksikoqrafik mənanı konseptdən ayırmaq çətin görünür, çünki lüğətlərdə öz əksini tapmış bu məna, onun çoxsaylı istifadələrindən reduksionizm prinsipindən istifadə etməklə yaranır; məna zəruri və kifayət qədər minimum xüsusiyyətlərdən ibarət süni konstruksiyadır. Amma söhbət psixoloji real mənaya gəldikdə, ana dilində danışanların şüurunda faktiki mövcud olan semantik komponentlər haqqında, leksikoqrafik mənadan xeyli geniş olan və insan təcrübəsini əks etdirən məna haqqında, belə bir mənası anlayışdan ayırmaq çətindir.

Bu problem alimlər tərəfindən linqvistik və koqnitiv şüurun fərqləndirilməsi problemi ilə birlikdə nəzərdən keçirilir. Koqnitiv şüur “sifarişli anlayışlar - subyekt tərəfindən əks etdirilən, dərk edilən və qavranılan reallığı əqli formada əks etdirən təfəkkür vahidləri ilə formalaşan insan məlumat tezaurusudur”, linqvistik şüur “dil əlamətləri ilə sabitlənmiş əksdir”. Koqnitiv şüurda anlayışlar, dil şüurunda isə mənalar müəyyən edilir. Dil vahidlərinin semantikasi linqvistik şüura aiddir, ünsiyyət aktlarında istifadə olunan anlayışın məzmununun tanınmış, kommunikativ uyğun hissəsidir. Məna həmişə anlayışın semantik məzmununun bir hissəsidir. Məna və anlayış kommunikativ cəhətdən əlaqəli hissə və psixi bütöv kimi əlaqələndirilir.

Bilik vahidi olan konsept cəmiyyətlə kəşifən insanın bütün fərdi təcrübəsini əhatə edir. Bilik növlərinin fərqi bizə müxtəlif anlayışları ayırmağa imkan verir: konkret sensor təsvirlər, diaqramlar, anlayışlar, prototiplər, propozisiyalar, çərçivələr, ssenarilər. Məna ünsiyyət məqsədli linqvistik işarə ilə sabitlənmiş psixi vahid kimi konseptin bir hissəsidir.

Koqnitiv strukturlarda mənanın öyrənilməsi insanların məlumatı necə qavradığını, şərh etdiyini və istifadə etdiyini başa düşmək üçün vacibdir. İnformasiyanın həcmnin və onun yayılma sürətinin durmadan artdığı müasir dünyada idrak proseslərini dərk etmək kimi xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Koqnitiv strukturların öyrənilməsi onu müxtəlif elmlərin qovşağında öyrənmək imkanı yaradır. Məsələn, psixologiya və neyroelmdə koqnitiv strukturları anlamaq düşüncə, yaddaş və qavrayış mexanizmlərini izah etməyə kömək edir. Bu, effektiv təlim, terapiya və reabilitasiya üsullarının inkişafı üçün vacibdir. Süni intellekt və maşın öyrənilməsində koqnitiv strukturlar və mənalar üzrə tədqiqat təbii dilin işlənməsi, nümunənin tanınması və qərar qəbulu üçün daha yaxşı alqoritmlər yaratmağa kömək edə bilər. Tədrisdə koqnitiv strukturların necə formalaşdığı və istifadə edildiyi barədə biliklər effektiv təhsil proqramlarının və tədris metodlarının inkişafına kömək edə bilər. Sosial elmlərdə koqnitiv strukturları anlamaq sosial davranışı, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və mədəni fərqləri təhlil etməyə kömək edir. Fənlərarası tədqiqatda koqnitiv strukturlarda mənənin öyrənilməsi fənlərarası xarakter daşıyır və psixologiya, dilçilik, sosiologiya və kompüter elmlərinin yanaşmalarını birləşdirir.

Dilin təfsirinin koqnitiv sxemləri funksiyasında müxtəlif təsnifat anlayışları və ya çərçivələr də istifadə olunur. Bunlar insanın köməyi ilə və ya dilin əsasında yaradılan, dildə əks olunmayan və müxtəlif fəaliyyət sahələrində: təhsildə, istehsalda, ticarətdə, xidmət sektorunda və s. işlənənlərdir [Çərçivələrin təsnifatları haqqında bax: 1; 8]. Çərçivələr (freymilər) xüsusi kontekstlərdə məlumatı şərh etmək və emal etmək üçün istifadə olunan xüsusi koqnitiv strukturlarıdır. Çərçivələr diqqəti yönəltməyə və hadisələrin və vəziyyətlərin qavranılmasını strukturlaşdırmağa kömək edir. Çərçivə funksiyaları məlumatın kontekstullaşdırılması, diqqətin idarə edilməsi, təfsir və izahatdır. Çərçivələr konkret kontekstdə məlumatın mənasını anlamağa kömək edərək onu daha mənalı və ardıcıl edir. Çərçivələr diqqəti situasiyanın müəyyən aspektlərinə yönəldir və digər, daha az əhəmiyyətli detallara məhəl qoymur. Çərçivələr hadisələri şərh etmək və izah etmək, insanlara məntiqi əlaqələr və səbəb-nəticə əlaqələri qurmağa kömək etmək üçün çərçivə təmin edir. Çərçivələrə “İşgüzar görüş”, “Ad günü şənliyi” çərçivələrini nümunə kimi göstərmək olar. Çərçivələr mədəni və sosial normalar, təcrübə və öyrənmə əsasında formalaşır. Onlar tez-tez öyrənmə və sosial qarşılıqlı əlaqə yolu ilə ötürülür. İnsanlar kontekstdən asılı olaraq avtomatik olaraq müvafiq çərçivələri tətbiq edirlər, bu da onlara vəziyyətləri tez şərh etməyə və onlara cavab verməyə kömək edir.

Koqnitiv sxemlər və çərçivələr bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və qarşılıqlı əlaqədədir. Sxemlər məlumatın təşkili üçün ümumi nümunələr təqdim edir, çərçivələr isə bu məlumatı xüsusi kontekstlərdə şərh etməyə kömək edir. Onlar birlikdə məlumatın qavranılmasını, işlənməsini və istifadəsini asanlaşdıran mürəkkəb idrak strukturları yaradırlar. Restorana baş çəkərkən, insan hərəkətlərin ümumi ardıcılığını başa düşmək üçün restoranın xidmət çərçivəsindən, işgüzar şam yeməyi çərçivəsindən isə situasiyanın xüsusi aspektlərini, məsələn, müzakirə mövzularını şərh etmək üçün istifadə edir.

Məna insanın sözlərə, əşyalara, hadisələrə və ya hərəkətlərə aid etdiyi semantik məlumatdır. O, məlumatın qavranılması, təfsiri və emalına təsir edən idrak strukturlarının əsas elementidir. Koqnitiv strukturlarda mənaların rolu məlumatın təfsiri, biliklərin təsnifatı və

təşkili, rəbitə, qərar qəbuludur. Anlamlar yeni məlumatları artıq məlum anlayışlar və kateqoriyalarla əlaqələndirərək daxil olan məlumatları şərh etməyə kömək edir. Anlamlar məlumatı sxemlər və çərçivələr kimi koqnitiv strukturlarda təşkil etməyə imkan verir, biliyin yadda saxlanmasını və əldə edilməsini asanlaşdırır. Paylaşılan mənalər insanlar arasında effektiv ünsiyyət yaratmağa imkan verir, məlumatı minimum təhriflə göndərməyə və qəbul etməyə imkan verir. Dəyərlər qərar qəbul etmə prosesində mühüm rol oynayır, alternativləri qiymətləndirməyə və hərəkətlərin mümkün nəticələrini proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Mənanın formalaşması mürəkkəb və çoxmərhləli bir prosesdir, informasiyanın qavranılmasından, təfsirindən, təsnifatından, assosiasiyasından və konsolidasiyasından asılıdır. Mənalər idrak strukturlarında əsas rol oynayır, biliyin təşkilinə, məlumatın şərhinə və effektiv ünsiyyətə şərait yaradır.

Mənanın yaranması prosesi qavrama prosesindən keçərək əmələ gəlir. Hiss girişi olan görmə, eşitmə, toxunma və digər hisslər vasitəsilə hiss məlumatlarının qavranılması ilə məna formalaşmağa başlayır. Diqqətin cəmlənməsi hansı məlumatın daha təfərrüatlı şəkildə işlənəcəyini və qəbul ediləcəyini müəyyən edir. Qavrama həmişə hiss məlumatlarını şərh etməyə kömək edən xüsusi kontekstdə baş verir. Sxem koqnitiv psixologiyada mərkəzi izahedici anlayışdır. Sxemlər təcrübə və davranışı təşkil edən idrak strukturlarıdır. Sxemlərin funksiyaları zehni əks etdirmə proseslərinin aktiv təbiətinin nəticəsidir. Sxemlər eyni zamanda biliyin yaddaşda necə təşkil edildiyini əks etdirən bir üsul və bu biliklərin idrakda, praktiki problemlərin həllində necə istifadə edildiyini təsvir etmək üsuludur [9]. Koqnitiv sxemlər yeni məlumatları anlamaq üçün əvvəllər formalaşmış sxemlərdən istifadə edir, çərçivələr xüsusi vəziyyətlərdə verilənləri strukturlaşdırmaq və şərh etmək üçün çərçivələrdən istifadə edərək mənanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bilik və keçmiş təcrübə yeni məlumatı şərh etməyə və anlamlandırmağa kömək edir. Bütün bunlar şərhin möhkəmlənməsinə imkan yaradır. Anlamağı asanlaşdırmaq üçün məlumat kateqoriyalara və anlayışlara bölünür, yeni məlumatın hansı kateqoriyaya və ya konsepsiyaya aid olduğunu müəyyən edilir. Konseptlər və təsnifat kateqoriyalaşmanı əmələ gətirir, bu da mənanın açıqlanmasında köməklik göstərir. Yeni məlumat və artıq məlum olan faktlar və ya hadisələr arasında əlaqə yaradaraq, emosional reaksiyalar məlumatın mənasını və saxlanmasını gücləndirə bilər. Keçmiş təcrübə və emosionallıq assosiyaların yaranmasına kömək edir.

Məna (semem) öz semaları ilə anlayışı təşkil edən müəyyən idrak xüsusiyyətlərini və komponentləri çatdırır, lakin bu, həmişə anlayışın semantik məzmununun yalnız bir hissəsidir. Bir anlayışın bütün məzmununu izah etmək üçün, adətən, çoxsaylı leksik vahidlərə ehtiyac duyulur və buna görə də bir çox sözlərin mənaları və linqvistik təhlilin nəticələrini tamamlayan eksperimental tədqiqatlar da lazımdır. Məna təkrar və təcrübədə möhkəmlənir. Məlumatın tez-tez təkrarlanması onun yaddaşda möhkəmlənməsinə kömək edir. Müxtəlif kontekstlərdə məlumatdan fəal istifadə onun mənasını gücləndirməyə kömək edir. Güclü emosiyalarla əlaqəli məlumat daha yaxşı yadda qalır və mənası daha möhkəm qurulur. Məlumatın şəxsi əhəmiyyəti onun yadda qalma ehtimalını artırır.

Lakin sözün semantikasının psixolinqvistik təhlili təhlil olunan problemi çətinləşdirir. Psixolinqvistik eksperimentlərin aşkar etdiyi məna, demək olar ki, həmişə dilçilərin dil vahidlərinin semantikasını təhlil edərkən etibar etdikləri lüğətlərdəki təqdimatından daha böyük və daha dərin olur. Bu, müxtəlif tədqiqat paradigmlərində mənanın müxtəlif həcmələri haqqında danışmağa imkan verir.

Lüğətlərdə qeyd olunan və dilçilikdə adı çəkilən məna sistemli, leksikoqraflar tərəfindən reduksionizm prinsipinə uyğun yaradılmış, yəni mənaya daxil olan xüsusiyyətlərin minimuma endirilməsidir. Reduksionizm bu halda iki formada görünür - məntiqi və təsviri. Məntiqi reduksionizm mənanın adlandırılmış hadisənin mahiyyətini əks etdirən, məntiqi cəhətdən təcrid olunmuş xüsusiyyətlərinin kiçik məcmusu olması fikri ilə əlaqələndirilir. Təsviri reduksionizm çox böyük olmayan lüğət girişinin həcmi, o vaxtdan lüğətin həcmi sonsuza qədər artacaq praktik mülahizələrlə diktə olunur. Linqvistik işarənin mənası onun istifadəsinin müşahidə olunan faktlarından çıxarılmalıdır. Sözün mənası var, lakin bu məna yalnız onun işlənməsinə müşahidə etməklə müəyyən edilə bilər, ilk növbədə ondan istifadə verilir və məna ondan alınır.

Müasir elmi paradigmalarda mənaya dildə qeydə alınmış və insan fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan bilik və təcrübəni əks etdirən idrak strukturu kimi baxılır. Məna potensial və assosiativ xüsusiyyətlər də daxil olmaqla işarələmələr haqqında biliklərin bütün kompleksini əhatə edir. Koqnitiv dilçilik linqvistik biliyin qeyri-muxtariyyəti, onun ümumən dünya haqqında biliklərdən ayrılmazlığı səbəbindən linqvistik və ensiklopedik məlumatın özünün ciddi şəkildə ayrılmasının qeyri-mümkünlüyünü irəli sürür.

Koqnitiv strukturları dedikdə, sözün geniş mənasında biliyin təmsil olunması üçün daxili, nisbətən sabit psixoloji sistemlər nəzərdə tutulur, bunlar eyni zamanda cari informasiyanın çıxarılması və təhlili sistemləridir. Bunlar dünya haqqında bütün bilikləri əldə etmək üçün bir növ "kristallaşmış" matrislərdir. Ətraf aləmdən məlumatlar subyekt tərəfindən mövcud koqnitiv strukturlarının imkan verdiyi həcmdə və formada çıxarılır, istifadə olunur və yadda saxlanılır. Koqnitiv strukturları həyat boyu inkişaf edən dinamik analiz, sintez, mücərrədlik və ümumiləşdirmə prosesləri üçün nisbətən sabit əsasdır. Koqnitiv struktur anlayışı müəyyən mənada ali sinir fəaliyyəti nəzəriyyəsinəndəki analizator anlayışına bənzəyir, fərqi ilə idrak strukturu daha mürəkkəb xassələri və əlaqələri, o cümlədən daha mürəkkəb xassələri və əlaqələri çıxarır, təhlil edir, sintez edir və ümumiləşdirir. Eyni zamanda, fizioloji nöqtəyi-nəzərdən analizatorların əməyi əsasında koqnitiv strukturları formalaşır və onlara genetik olaraq daxil edilmiş inkişaf potensialının reallaşdırılmasını təmsil edir.

Məlumat konkret kontekst və ya vəziyyətlə əlaqəli olduqda mənalar daha yaxşı gücləndirilir. Kontekstual çərçivələrin istifadəsi yeni məlumatları mövcud idrak strukturlarına inteqrasiya etməyə kömək edir. Məlumatı digər insanlarla müzakirə etmək onu möhkəmləndirməyə və mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Digər insanların davranışlarını və reaksiyalarını müşahidə etmək mənaların formalaşmasına və möhkəmlənməsinə kömək edir.

Həmin sxemlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər olmadan yeni məlumatların mövcud idrak sxemlərinə inteqrasiyası baş vermir. Mövcud strukturlara uyğun gəlmədikdə yeni məlumatlara uyğunlaşmaq üçün idrak sxemlərinin dəyişdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni sözləri təkrarlamaq və nitqdə istifadə etmək onların mənalarını yadda saxlamağa kömək edir, anlaşılan kontekstdə istifadə edildikdə sözün mənasının saxlanması daha da güclənir.

Nəticə. Koqnitiv sxemlər və çərçivələr məlumatın təşkili və şərhində əsas rol oynayır. Onlar dünyanı başa düşməyi asanlaşdırır, məlumatların işlənməsini sürətləndirir və insanlara ətrafdakı dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə kömək edir. Bu strukturları başa düşmək müxtəlif sahələr, o cümlədən psixologiya, təhsil və süni intellekt üçün vacibdir, çünki onlar insan təfəkkürü və qavrayışının əsasını təşkil edir.

Mənalı qavrayış, şərh, təsnifat və assosiasiyaları əhatə edən mürəkkəb proses vasitəsilə idrak strukturlarında yaranır və daxil olur. Mənalıların konsolidasiyası təkrardan, emosional əhəmiyyətdən, kontekstdən və sosial qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Bu prosesləri başa düşmək idrak psixologiyası, təhsil və nevrologiya da daxil olmaqla müxtəlif sahələr üçün vacibdir, çünki bu, effektiv tədris metodlarının inkişafına və idrak fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Koqnitiv strukturlarda məna üzərində aparılan tədqiqatlar informasiyanın qavranılması və şərh edilməsinin əsasını təşkil edən psixi proseslərin dərk edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Mənalı kontekstdən, təcrübədən və sosial qarşılıqlı əlaqədən asılı olan mürəkkəb idrak mexanizmləri vasitəsilə formalaşır və gücləndirilir. Bu proseslərin dərinədən öyrənilməsi müxtəlif elmi və tətbiqi sahələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Беляевская Е.Г. (1994), Когнитивные основания изучения семантики слова. Структуры Представления Знаний в Языке, 87-110.
2. Болдырев Н.Н. (2016), Когнитивные схемы языковой интерпретации. Вопросы Когнитивной Лингвистики, No.4, 10-20.
3. Василев В.К. (2010), Когнитивные схемы в структуре учебной деятельности. Психологическая Наука и Образование, Том.15, No.4, 68-76.
4. Кант И. (1992), Критика на чистия разум, прев. Цеко Торбов. София: БАН.
5. Gubskii E.F., Korableva G.V., Lutchenko V.A. (1994), Краткая философская энциклопедия. Москва: Издательская группа Прогресс.
6. Кубрякова Е.С. (2004), Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры.
7. Философский словарь. Москва: Изд-во политической литературы, 1981.
8. Филлмор Ч. (1988), Фреймы и семантика понимания. Новое в Зарубежной Лингвистике, Вып.23. Москва: Прогресс, 52-92.

9. Холодная М.А. (2002), Психология интеллекта. Парадоксы исследования. Санкт-Петербург: Питер, 272.
10. Lakoff G. (1990), Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago: University of Chicago Press.